BIBLIOTEKARZ PODLASKI
2/2022 (LV)
https://doi.org/10.36770/bp.705
ISSN 1640-7806 (print) ISSN 2544-8900 (online)
www.bibliotekarzpodlaski.pl

CC BY SA

Natalia Rozinkiewicz*
Uniwersytet Kijowski im. Borysa Hrinczenki, Ukraina /
/ Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

Фольклорні мотиви українського романтизму Олекси Стороженка (на прикладі твору *Марко Проклятий*)

Folklore motives of Ukrainian romanticism in Oleksa Storozhenko's work (following the example of *Marko Prokliatyi* (*Marco the Cursed*)

Abstract: The article aims to promote the works of the Ukrainian romantic writer Oleksa Storozhenko. The regional peculiarities of Ukrainian romanticism have been analyzed in the example of his work *Marko Prokliatyi* (*Marco the Cursed*). It was claimed that Ukrainian literature of the early XIX century contributed to the nation's preservation during the statelessness of Ukraine.

The freedom of the author's artistic self-expression is found in his attention to mysticism, insanity, obsession, passion, addiction, and love. The author's thoughts plunged into the unreal, delirium (illusions), dreams, fantasy, the demonic, and mysticism, and went deep into the subconscious and the spiritual world, while searching and idealizing God the Creator without denying the dualistic world order.

Based on Ukrainian folkloric tradition and the use of the elements of Gothic and European literature, Oleksa Storozhenko depicts the travels of the eternal wanderer (Marco in the Ukrainian tradition), who is a werewolf, that is evil disguised as a man, and later, after the curse and for atonement (Christian idealism), he turns into a Cossack and takes part in the events of the XVII century and acts in the "here and now".

* Natalia Rozinkiewicz – dr, literaturoznawczyni w Koledżu Specjalistycznym „Universum" przy Uniwersytecie im. Borysa Hrinczenki w Kijowie (Ukraina); jest autorką m.in. artykułu *Imagologiczne badanie etnoobrazu w dzienniku podróży „Przez zakątki Gruzji. W poszukiwaniu skarbu krainy wilków" Ołeksija Bobrownikowa* (2020).

Keywords: romanticism, novel, evil, eternal wanderer, duality, incest, initiation.

Державотворчі національні рухи в слов'янських країнах кінця XVIII – початку XIX століття мали вплив на українське письменство – воно активно відродилось після часів русифікації та полонізації. Лібералізм та емпіризм, ламання канонів класицизму й просвітництва вплинули на формування нового мислення, зародження нової філософії та посприяло появі в українській культурі нового на той час стилю – романтизму (кінець 20-х – 60-ті рр. XIX століття), який генерували в Україні непересічні персоналії – це: Петро Гулак-Артемовський, Микола Костомаров, Віктор Забіла, Михайло Петренко, Євген Гребінка, Амвросій Метлинський, Левко Боровиковський, Ганна Барвінок, Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький, Микола Костомаров (Ієремія Галка), Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Пантелеймон Куліш, Ізмаїл Срезневський, Микола Устиянович, Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Марко Вовчок, Степан Александров, Яків Щоголів, Антін Могильницький, Опанас Шпигоцький, Михайло Макаровський, Олекса Стороженко та інші.

Осередком літературного романтизму став Харківський університет на Слобожанщині. Митці почали заглиблюватися в фольклор, етнографію, релігію, з метою пошуку власного національного коріння, вивчення особливостей менталітету, адже романтики „націю [...] розглядали як єдину природну форму суспільного існування людини"[1], а тому всіма засобами намагалися ідентифікуватися й усіма силами заглибитися в таємниці буття та генетику народу, щоб пізнати й осягнути його неповторність та зрозуміти, яку силу й який вплив він має на державотворчі процеси.

На початку XIX століття в закріпаченій і бездержавній Україні „в занепадаючих рештках нашої аристократії" все ж „живучим виявився наш мілітарний дух, дух »козацької шаблі«"[2], однак, згадки про козаччину і її колишню славу продовжували жити лише „як історичний спогад"[3] – без

1 В. Пахаренко, *Українська поетика: підручник*, Відлуння-плюс, Черкаси 2009, s. 226.

2 Є. Маланюк, *Нариси з історії нашої культури*, АТ „Обереги", Київ 1992, s. 66.

3 Tamże, s. 68.

ідеалізації, швидше як пародія. Відбувся закономірний процес „»переключення« національної енергії з »політики« на »культуру«”[4]. Література „мусіла зайняти домінуюче в національнім житті місце”[5]. Доказом цього є міцні зв'язки українських романтиків з антимосковсько налаштованими поляками-романтиками. Наприклад, Микола Гоголь в Парижі зустрічався з Адамом Міцкевичем та Йосипом Залеським[6]. Опанас Шпигоцький перекладав поезії та поеми Адама Міцкевича. Тарас Шевченко спілкувався на засланні з Броніславом Залеським тощо.

В літературі відбувалися процеси деструкції, синкретизму. Свобода художнього самовияву проявилася в увазі до містики, божевілля (причинності), одержимості, пристрасті, залежності, кохання. Авторське мислення почало поринати в ірреальне, делірій (марення), фантастику, демонізм, заглиблюватися в (поза-)підсвідомість, екзистенцію, інтуїцію, сон та духовні виміри, одночасно з пошуками / ідеалізацією Бога-Творця і не запереченням дуалістичності світоустрою.

Василь Пахаренко виділяє такі ознаки українського вияву романтизму: неперeсічна / яскрава / героїчна / сильна особистість; увага до фольклору (дум, козацьких пісень, апокрифів); осягнення духу доби з її антитезами; розкриття психології героя; багата мова з її лексичними пластами; насичена символіка; християнська іронія[7].

Михайло Наєнко зазначає, що „романтизм доводив, що художній творчості протипоказані будь-який раціоналізм, будь-які регламентації в побудові сюжетів”, композиції[8] і „романтики пропонували вираження, відтворення [...] внутрішньої суті”[9] дійсності, а не зображення її.

Чільне місце в українському мистецтві того часу займає творчість письменника-дворянина, військового, скульптора, слідчого-криміналіста Олекси Стороженка, яка є цікавою для дослідження проявів пізнього

4 Tamże, s. 67.

5 Tamże, s. 71.

6 Tamże, s. 73.

7 В. Пахаренко, *Українська поетика: підручник*, Відлуння-плюс, Черкаси 2009, s. 229–233.

8 М. Наєнко, *Художня література України. Від міфів до модерної реальності*, ВД „Просвіта”, Київ 2012, s. 230.

9 Tamże, s. 232.

романтизму та елементів магічного реалізму в український художній творчості. Автор слідує духу епохи, але вже випереджає свій час.

У некролозі у львівському журналі „Правда" за 1874 рік написано, що Олекса Стороженко умер як дійсний статський радник[10] і Україна втратила одного з найбільш талановитих письменників[11]. Про популярність цього автора свідчить порівняння: „Іван Нечуй-Левицький є тепер головний і майже єдиний представник літератури малоруської в Україні, саме коли Стороженко помер"[12]. Олекса був провідним автором в українофільському журналі „Основа" (1861–1862), дописуючи в розділи „З народних уст" та „Людська пам'ять про старовину".

Про роман (за різними визначеннями – повість-поема, поема, роман-експеримент, роман-повість) „Марко Проклятий" в журналі вказано, що це один із знаменитих творів Олекси Стороженка і він „представляє цілу українську епопею", яка охоплює всі важливі історичні пласти. Цей роман, зазначає редактор журналу, „розкриває перед нами світ повний живописних образів, виконаних за всякими правилам естетики, приманюючий нас тим більше, що обвіяний нашим рідним духом"[13]. Динамічний пригодницький сюжет, мандри / рух персонажів, зміна місць і образів, перехрещення часових площин, достатня кількість героїв – ці всі ознаки характерні для жанру роману, а ліризація оповіді – це виразна тенденція романтизму.

Твір про українського Марка-блукальця самим автором не завершений. Перші розділи з'являлися до і після його смерті у журналі „Правда" з 1870 по 1876 роки. Цікаво те, що Стороженко написав тільки 12 розділів. Завершити роман не дозволила його смерть (помер у 1874 році, проживши 68 років), а за 17 днів до своєї смерті у листі він прохав одеського видавця В. І. Бєлого: „посилаю вам всього Марка [...] робіть що самі знаєте, нехай вам Господь поможе"[14].

10 Новинки. *Правда. Письмо літературно-політичне*, Львів 1875, nr VIII, s. 85.

11 Tamże, s. 524.

12 Tamże, s. 438

13 Tamże, s. 524.

14 А. Стороженко, *Марко Проклятий: поэма на малорос. языке из преданий и поверий Запорожской старины: с портретом автора*, предисл. ред., издат. В. Белого, Тип. Л. Нитче..., Одесса 1879, t. VII, s. V.

У виданні поеми сторінки передмови „Від видавця" пронумеровані римськими цифрами.

Усі 16 розділів роману в „Типографії Л. Нітче" було надруковано аж 1879 року, за 5 років після смерті автора, не порушуючи авторського права.

Твір дописував (згрупував останні чотири розділи відповідно до плану, поглядам на мету і значення цього твору[15]) невідомий автор, який, до речі, віддав належне тій романтичній добі – залишив відкритий фінал, щоб наголосити „на незавершеності світу, на людських можливостях проникати в його нові й нові таємниці, в глибини життя і народу, і його космічного Творця"[16].

Однак, дослідженню мистецького надбання Олекси Стороженка серед науковців приділено недостатньо уваги, вони обходять осторонь його творчість, хоча без перебільшення можна сказати, що автор, з одного боку, є одним із основоположників української літератури жахів, яка своїм корінням сягає готичного роману та містить елементи містики, жорстокості, кровавих сцен, жахіть та історій із потойбічного життя. Доказом є те, що „Марко Проклятий" входить до сучасних антологій: „Антологія українського жаху"[17] (2020) та „Містика та жахи"[18] (2009). А з іншого боку, Олекса Стороженко є основоположником української химерної прози, в якій наявна умовність, іронія, театральність та гротеск.

Епіграфом твору „Марко Проклятий" є приказка „Товчеться, як Марко по пеклу". Стороженко 30 років збирав з усних народних переказів шматки легенди про цього блукальця, і зробив висновок, що своїм корінням вони сягають Запорізької Січі й визвольної війни 1648[19]. Тож, і ім'я своєму героєві Маркові, вічному блукальцеві, запозичує (і навіть не змінює його)

15 А. Стороженко, *Марко Проклятий: поэма на малорос. языке из преданий и поверий Запорожской старины: с портретом автора*, предисл. ред., издат. В. Белого, Тип. Л. Нитче..., Одесса 1879, t. VII, s. VI.

16 М. Наєнко, *Художня література України. Від міфів до модерної реальності*, ВД „Просвіта", Київ 212, s. 231.

17 *Антологія українського жаху*, упорядник В.Пахаренко. Асоціація підтримки української популярної літератури, Київ 2000.

18 *Українська класична література. Містика та жахи*, БАО, Донецьк 2009.

19 А. Стороженко, *Марко Проклятий: поэма на малорос. языке из преданий и поверий Запорожской старины: с портретом автора*, предисл. ред., издат. В. Белого, Тип. Л. Нитче..., Одесса 1879, t. VII, s. IV.

з легенд / віршованих оповідань-травестій[20],[21], які побутували у XVIII – початку XIX століття як пародії на великодні та різдвяні вірші, прислів'їв (наприклад, таких: „Він дурить приблизно так, як Марко робив у пеклі", „Лізь Марку, хоч у тісну шпарку", „Марку, Марку, не роби сварку", „Товчеться, як проклятий Марко по пеклі"[22]), козацьких дум, апокрифів („Про збурення пекла"). Іван Франко, один із переспівувачів теж цієї легенди, у листі до К. О. Білиловського від 1897 року писав:

> Про джерела »Проклятого Марка« я не знаю нічого нового. [...] Та, мабуть, основа сього сюжету буде спільна з основою казок про того коваля, що його вигнали з пекла і не хотіли пускати до неба (є у Surel, »Légendes chrétiennes de la Basse Bretagne«, варіантів можна би підшукати чимало, у мене самого є переробка сеї казки п. з. »Як Русин товкся по тамтім світі«, вар[іант] є у Рудченка, Чубинського і т. д.). Мені здається, що основою сих казок є апокрифи про мандрівки різних святих по пеклі, а основи тих апокрифів треба шукати в Індії, гл[яди] перекладену мною в »Ж[итю] і сл[ові]« індійську легенду про царя Віпашчіта і мою статтю про Мадея, що буде надрукована в »Wiśle« в 1898 р.[23].

Багато українських письменників та драматургів продовжували інтерпретувати образ вічного мандрівника („Марко в пеклі" Іван Кочерга, „Правда і кривда" Михайло Стельмах, „Марко Проклятий" Віра Вовк, „Вічний блукалець" Василь Сухомлинський, „Маркова скрипка" Ліна Костенко, „Марко Пекельний" Іван Малкович, драма „Марко Проклятий або Східна леґенда" на основі поезій Василя Стуса та інші).

Світлана Крис у дисертації доводить, що Олекса Стороженко як пізній романтик є одним із трьох (решта два – це Григорій Квітка-Основ'яненко та

20 *„Пекельний Марко". Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*, Наукова думка, Київ 1983, [dostęp: 10.02.2022], http://litopys.org.ua/old18/old18_23.htm#sat6.

21 Віршове оповідання-травестія „Пекельний Марко" було записано на Кубані у 1835 році від 76-літнього козака Вакули Губи. (por: *Давній український гумор і сатира*, упоряд. Л. Махновець, Держлітвидав, Київ 1959, s. 23).

22 В. Плав'юк, *Приповідки або українсько-народна філософія*, Асоціація українських піонерів Альберти, Едмонтон 1946, s. 197.

23 І. Франко, *До К.О. Білиловського*, [w:] *Зібрання творів у 50 томах*, Наукова думка, Київ 1986, tom 50, s. 97.

Микола Гоголь) авторів продовжувачів „гото-фантастичної традиції, яка прогресувала від агіографічних оповідань пізнього середньовіччя”[24] і який „залучає готичний канон у своїх оповіданнях про надприродне та про жахливе”[25] та має „гісні інтертекстуальні зв’язки з творчістю західноєвропейських готичних авторів”[26], а саме: з „Мельмот-блукач” (1820) Чарльза Метьюріна, „Монах” Метью Льюїса (1796), „Столітній старець, або Два Берингельда” (1822) Оноре де Бальзака. Однак, на думку дослідниці, досягти „жаху заради жаху” та „прихованого трепету перед жахливим”[27] вдалося тільки Стороженкові.

У кожного народу є свій національний мандрівник – «вічний образ», який постійно модифікується й інтерпретується різними авторами: у греків – Одіссей, у французів – Вічний Жид Агасфер, в іспанців – Мельмота, у бельгійців, голландців – Ісаак Лакведем, в іспанців – Хуан Есперайен Діос, у росіян, німців – Кощій Безсмертний, у Старому Заповіті – Каїн тощо. Олекса Стороженко подає українську версію героя-вигнанця, вічного мандрівника, перевтіленого з образу перевертня / вовкулаки в образ козака, котрий через батьківське прокляття за гріхи не може померти, бо його не приймає потойбіччя – ні рай, ні пекло. Автор не змінює середньовічне ім’я – Марко, яке побутувало в українській традиції. У словнику-довіднику української етнокультури зазначено, що ім’я „**Марко** – українізоване християнське чоловіче ім’я”[28], отже, в попередніх епохах цього імені ще не було.

Прізвисько Марка – це не дієприкметник, а прикметник, в якому наголос падає на другий склад, адже у виданні 1879 року чітко це відтворено: Прокля́тий. Це слово означає гріховний, аморальний. Синоніми: нена́висний, знена́висний, знена́виджений, навісни́й, осору́жний, клятий. Рідко вживається це слово переважно в розмовно-побутовій мові як евфемізм з метою уникнення вживання слів „чорт”, „диявол”[29].

24 S. Krys, *The Gothic in Ukrainian Romanticism: An Uncharted Genre: the dissert. ... the doctor of philosophy: specialty slavic languages and literatures*, Edmonton, Alberta 2011, p. 5.

25 Tamże, s. 7–8.

26 Tamże, s. 4.

27 Tamże, s. 43–44.

28 В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Довіра, Київ 2006, s. 354.

29 *Український лінгвістичний портал. Електронне видання „Словники України”*, [Dostęp: 10.02.2022], https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx.

Про те, що Марк – це ірреальний образ, говорять його слова: „чортова у мене доля, [...] а не чоловіча”[30], „нема на світі й звіра лютішого від мене, [...] я Каїн!..”[31], „нечистая моя совість!..”[32]. Він – перевертень. На початку, в молодості, ним керували зло, гординя, непокора, почуття помсти й смак крові. Першопричиною цього явища і як наслідок відповідної поведінки є гріховне народження персонажа – народився від змішаного шлюбу (батько – українець, мати – черкеска), а таких дітей в Україні здавна називали перевертнями і вірили, що вони не отримають блаженства в потойбічному світі й будуть відчуваючи на своїй долі наслідки батьківських провин, аж поки їх не спокутують.

Ще до народження запрограмувалися в Марка звірячо-сатанинські звички: „почала мене мати на війні, де кров чоловіча річками текла”, а після народження вони тільки розвивалися. Годувала мати дитину „як вовченя, кров'ю од живої тварі”[33]. Як наслідок, – сформувався в нього потяг до крові, неврівноваженість психіки, садизм і сатанізм, тобто вовкулацтво. Сам опис Марка є суто народним уявленням про цю потвору. „Скільки живу на світі, а такого страшенного чоловіка не бачила. Там такий здоровенний, головатий, банькатий, з закорюченим носом і з торбою за плечима... Так би то вовкулака, чи що? І в той час у лісі зозуля кувала, лихо віщувала...”[34]. Часто втрачав він здатність володіти собою, виходив з рівноваги, коли хтось щось робив наперекір. Ним починало володіти зло в його чистому вигляді. Всі пристрасті та приховані бажання й інстинкти виходили назовні, оголювалися.

Та і саме місце народження – „довгий острів на Дніпрі, вкритий одвічним лісом”[35] вказує на містику, адже ліс „завжди викликав у людини неусвідомлений острах, бо в ньому (особливо в нетрях) проживали, на її думку, всілякі страхіття”[36]. Марка-вовкулаку завжди манив ліс – він був

30 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 8, 23.

31 Tamże, s. 9.

32 Tamże, s. 13.

33 Tamże, s. 23.

34 Tamże, s. 108.

35 Tamże, s. 22.

36 В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Довіра, Київ 2006, s. 338.

його стихією і місцем його сили й підживи. „Тільки, було, настане весна, зараз і чкурну в ліс, там і живу, мов хижий звір", – розповідав герой[37]. Дитинство минуло в лісі. За уявленням предків, ліс – це житло тих тварин, які не можуть вжитися з людиною. Недарма рідну сестру народжувати дитину Марко теж місяців на два заводить у ліс, у нетрі – і мандри до святих місць з метою відмолювання гріхів перериваються вбивством дитини. Дитина – це благословення Боже, яке герої, звичайно, не отримують. Їхній шлях нагадує митарство – ходіння по муках, для переосмислення своєї долі перед Судом Божим.

Тема традиційних народних моральних норм, дотримання християнської етики розкривається в історії про князя і магната Єремію Вишневецького, який зрікся православної віри – і не отримав материнського благословення, тому й „втратив своє багатство, а з смертю сина його Михайла [...] урвався і рід Вишневецьких-Корибутів"[38]. Тож, родинно-сімейні взаємини виявляють містичну силу (занапастив душу – загубив долю) і є основою української духовної народної культури та символом затишку й душевного порятунку.

На острові Зміїному мешкає ще один вовкулака – Кривоніс-Вовгур, „козарлюга забісований", хижак із маніакальними ухилами, у якого „глибоко позападали у лоб його очі і хижо, нечоловічим поглядом визирали з ямок"[39]. Марко і Кривоніс – надприродні істоти, що втілюють у собі зло, але на відміну від Марка, Кривоніс не міг насититися помстою і кров'ю. І коли Марко після батьківського прокляття змінюється та обдумує „як добрими ділами покрити превеликі й тяжкі його гріхи"[40], то у Кривоноса таких думок не виникало, адже він є те зло, яке породжує інше зло й підживиться, упивається ним. Це Ірод і кат.

Олекса Стороженко підводить читача до думки, що чисте зло, нечиста диявольська (сатанинська) сила проникає назовні не тільки у чистому вигляді – „біс та його діти усе мутять на світі!.."[41] – накладається на

37 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 23.

38 Tamże, s. 46.

39 Tamże, s. 91.

40 Tamże, s. 13.

41 Tamże, s. 107.

історичні події, керує історичними діячами, а й відкрито маскується під людей, стає учасником подій „тут і тепер".

Зло – це вічна сила і вона ніколи не зникне (Марко не може вмерти) й буде існувати до „до самого страшного суду, поки всім живим і мертвим не буде сказано по писанію – амінь"[42]. Тож, ця сила й маскується під певний час і під певних людей. У творі такою людиною є Марко, який пізніше з антигероя стає козаком-патріотом, учасником жорстоких події часів визвольної війни 1648–1654 років. Він наділений даром передбачення та носить торбу, яка є вмістилищем гріхів (вбивства, інцесту). „Моя душа тим часом літає по світі та збирає мої тяжкі гріхи і зносить у сю торбу"[43], – говорить герой. Торба – це річ, що „здавна поширена в українському побуті; символізує бідність; злиденність", є ознакою проклятої людини[44].

Також інцест – це один з найдавніших світових злочинів. Хоча не завжди це був гріх (пригадаймо стосунки Адама і Єви та стосунки старого Лота і його дочок). В античній міфології інцест був досить поширеним явищем до того часу, поки не був названий гріхом, тобто до часу переходу від природи, натуралізму до культури і цивілізації. Кровозмішування Марка з сестрою є тим гріхом, який відомий і з української легенди про походження квітки брат-і-сестра: „Брат і сестра, не знаючи про своє пориднення, побралися, і за їхній тяжкий гріх ніякі сили природи, навіть смерть, їх не приймає"[45].

Тож, автор фольклорно-релігійний та історичний ґрунт української традиції вплітає у рамки роману-жаху, де є перевертені-вовкулаки, дивовижні збіги, двійництво, кровозмішування, два боки людської душі – темний і світлий, а також є таємничий острів, таємничий ліс, дуб, мандри у пекло, прокляття родичів тощо. Всі ці маркери є ознакою потойбічного мерлецького (нав / нав'є / наві) царства / світу, що намагається активно проявитися в реальному світі / краї, де керували, за давніми уявленнями

42 Tamże, s. 117.

43 Tamże, s. 15.

44 В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури: Словник-довідник*, Довіра, Київ 2006, s. 601.

45 Tamże, s. 54.

українців, Білобог та Чорнобог, які уособлювали світлу та темну сили, добро і зло, красу і погань, тобто життя.

За народними дохристиянськими віруваннями структура „просторової міфологічної формули”[46] була дихотомічною: „цей” світ і „той” світ. У творі теж наявні маркери народної просторової будови віртуального простору картини світу: „Проклинаю тебе, сину, – застогнав дід, – проклинаю на сім і на тім світі”[47]; „Не журись, коли на сім світі не будеш щасливою, то на тім уготую тобі вічне панство!”[48].

„Цей / наш / божий / профанний / білий» світ – реальний: «Нема для мене на сім світі ні сну, ні спочинку”; „Як же ти на світі божому оце живеш, не сплючи?”[49]; „а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти”[50].

„Той / їхній / сакральний / мороку” світ – це мерлецьке царство, потойбіччя: „Мене прокляла мати, прокляв і батько з того світу”[51]; „Невеличка скибка місяця похмуро освітлювала вихідців з того світу”[52].

„Про поділ позагробового життя окремо для добрих і окремо для злих дохристиянських звісток не маємо – його принесло, певне, християнство”[53], тому пізніше просторова картина світу стає трихотомічною – „і небо, і земля, і саме пекло”[54]. За народними уявленнями мешканці кожного із світів могли навідувати одне одного. Марко, пройшовши обряд ініціації (випивши чортового зілля баби-яги), – спускається в пекло, чорти й мерці – виходять назовні.

Кожен із світів мав свої межі – територію медіальності, лімінальну зону, яку потрібно було подолати. У творі такою межею для чортів є гора:

46 С. Лутава, *Лексико-семантичне поле локусів сучасної української літературної мови*, дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01., Вінниця 2019, s. 135.

47 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 17.

48 Tamże, s. 51.

49 Tamże, s. 14.

50 Tamże, s. 31.

51 Tamże, s. 9.

52 Tamże, s. 16.

53 І. Огієнко, *Дохристиянські вірування українського народу*, уоряд. М. Тимошик, Наша культура і наука, Київ 2016, s. 263.

54 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 9.

„у галицькій землі є висока-превисока гора, а у тій горі є дупло, відкіля на наш світ вилазять з пекла чорти”[55]; для Марка – це глибокий яр, камінь і зілля: „Сів я біля того каменя і разом випив те зілля [...]. І [...] як загуркотіла і заворушилась підо мною земля, заколихався камінь, щось загуло, і мене разом потягнуло в глибину...”[56]. Для мерців – це долівка в хаті: „у хаті усе ходором заходило, і з долівки, неначе з води, вирнув, вийшов мій батько”[57], або могила: „заколихалась і затурготіла могила, розступилась земля, і з глибокої ями, як з води, вирнув дідизний старець”[58].

Зв’язаний із потойбіччям також і дуб. За народними повір’ями дуб – це прадерево, наймогутніше дерево Перуна, йому приносили жертви. У творі – це теж віковічний жидівський дуб-жертовник на якому вішали людей. Таким шляхом люди потрапляли із одного простору в інший, навіть проти своєї волі. Дуб був „дуже товстий, дуплуватий, а верхи повсихали, і кора на їх пооблуплювалась”[59]. Сухе дерево за народними віруваннями – „це сховище нечистої сили”[60], тому неприродна смерть – це прямий шлях до чортів.

Мотив мандрів у світовій літературі досить поширений і у романі на фоні дорожнього опису романтичних українських краєвидів, розгортається містична міфологічно-легендарна історія: гріха – прокляття – протипристріту[61] – спокути. Молодий січовик Петро Кобза, після знайомства з старим козаком Марком і його розповідей про історії вбивства, почитає пізніше розуміти, що його власне життя є альтернативною історією життя Марка. Кобза починає дивитися на своє життя ніби збоку, аналізувати його через „дзеркало” (ефект відображення). Зрозумівши переплетення доль, він зразу ж убезпечує себе – не повторює аморальних вчинків старого січовика, тому що проєктує наперед наслідки своїх вчинків.

55 Tamże, s. 31.

56 Tamże, s. 31.

57 Tamże, s. 29.

58 Tamże, s. 15.

59 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 74.

60 І. Огієнко, *Дохристиянські вірування українського народу*, уоряд. М. Тимошик, Наша культура і наука, Київ 2016, s. 75.

61 Аби припинити дію прокляття необхідно застосувати протипристріт, який часто виконується у вигляді ритуалу або прочитання молитви.

Тобто символічно відбувається ніби біфуркація (роздвоєння) образу одного із героїв: на Кобзу і на Марка. Кожен із них є певною силою, що формує душевний / психологічний світ героя з первісними / звіриними інстинктами і рефлексами, з одного боку, та свідомістю й розумом, з другого боку. Марк є чорною, темною, гріховною гранню душі Кобзи, його загубленою долею, яка носить важку торбу – свою совість і шукає шлях спокути, щоб полегшити її тяжкість та приходить до висновку, що молитвами та добрими вчинками, тобто механічними діями, спокути не досягти, для цього потрібно щиро полюбити людину і робити все від щирої душі, тоді тільки й буде у героя надія на зміни, на зустріч з Богом, всепрощення.

До прокляття батьками Марко був позбавлений совісті – уміння розрізняти добро і зло, уміння нести відповідальність за свою поведінку. Після прокляття Марко став наділений цією здатністю: „Совість тяжкая, важкая, невсипущая, що не дає мені спокою, гризе мене і день і ніч, вже більш як піввіку ношуся з нею і до кінця світу, до страшного суду буду носиться, поки не зробиться вона легенька, що й мала дитина її підійме..."[62]. І хоча герой постійно відчуває танталові муки, безупинно виконує сізіфову працю, щоб полегшити вагу власних гріхів, він не зневірюється, а надіється на порятунок.

Мотив двійництва характерний для літератури романтизму. Кобза – це профільтрований, чистий, ідеальний, фізично сильний і не спотворений образ – „ясно гляділи його карі очі, а уста ніби усміхались"[63], „твердим поступом поніс каміння. Обніс круг куреня раз, вдруге і втретє"[64]. Це чиста сила, яка впевнена, що з нею нічого поганого не трапиться. Самовпевненість Кобзі додає Марко, який нізвідки появляється, щоб убезпечити героя та інших козаків від негараздів – „Часто його слухали і часто бував він у пригоді"[65]. Тобто чиста сила сама по собі існувати не може, а щоб бути у цілковитій безпеці, іноді потрібно залучати і темну сторону свого єства (або вона сама проявляється як палімпсест), з іншого боку, містичне начало є в кожного героя і програмує його долю.

62 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 13.

63 Tamże, s. 4.

64 Tamże, s. 93.

65 Tamże, s. 114.

Двійництво може бути і дзеркально протилежним, тобто працювати і у зворотній послідовності: Кобза є світлою частиною темного Марка, тобто антиномії темного й світлого в кожної людини не роздільні.

Петро декілька разів проходить ритуал ініціації: перший раз – коли пішов на Січ до Війська Запорізького і став козаком Кобзою, другий раз – коли стає ватажком повстання – і отримує прізвисько Павлюга. Через це він два рази втрачає власне Его і переходить від одного соціального статусу до іншого: від парубка до козака, а пізніше стає отаманом. У героя відбуваються в житті серйозні зміни. Кожен етап життя пов'язаний із жертовністю „як джерелом неминучих страждань": то розлука з коханою, то заміжжя коханої (першої, а потім – другої). За давніми віруваннями у ритуалі переходу „необхідний наставник (мана-особистість) здатний взяти на себе проєктоване перенесення сюжету, який повинен пережити ініційований індивід"[66]. Таку роль мани в долі Перта виконує Марко.

Письменник-романтик Олекса Стороженко відповідно до традиції пояснює причини ворожнечі між поляками та українцями – це наслідки втручання чортів, які складають плани, як посварити поляків з українцями і з цією метою виходять на цей світ. Однак, і чорти прописані по-українськи: вони лукаві, підступні, хитрі, але не надто сильні, тому бідкаються: „що нам на світі робить з тими анахтемськими ляхами і козаками?.. Знущаються вони над нами, та й тільки; не бояться і не поважають нас, з того світу женуть"[67]. Та й сам Марко під час перегринації[68] налякав їх у пеклі.

Тож, Марко Проклятий – це вічний мандрівник, його рух циклічний – він мандрує всією планетою у часі і просторі (горизонтально та вертикально). Під впливом української традиції у творі Олекси Стороженка цей образ перевтілюється в козака-патріота, який переживає, що запорожці стали хуторянами, п'яницями, гуляками, в тому намагається щось зробити, щоб не перевівся зовсім в Україні лицарський дух. Автор оцінює сучасне йому XIX століття з його антитезами досить негативно – і це є характерною рисою романтичної літератури.

66 *Літературознавча енциклопедія: у 2 т.*, авт.-уклад. Ю. Ковалів, ВЦ „Академія", Київ 2007, T. 1, s. 421.

67 О. Стороженко, *Марко Проклятий: вибрані твори*, Знання, Київ 2014, s. 32.

68 Перегринація – від латинського слова peregrinatio – „паломництво"; переселення героя у потойбічний світ.

В універсумі тексту „Марко Проклятий" Олекси Стороженка закодована універсальна міфологія, філософія та українська історія, культура й вірування. Авторові вдалося на цьому ґрунті розбудовувати романтичну літературу жаху.

Bibliografia

Antologìâ ukraïns'kogo žahu, uporâdnik V. Paharenko, Asocìacìâ pìdtrimki ukraïns'koï populârnoï lìteraturi, Kïïv 2000.

Žajvoronok V., *Znaki ukraïns'koï etnokul'turi: Slovnik-dovìdnik*, Dovìra, Kïïv 2006.

Krys S., *The Gothic in Ukrainian Romanticism: An Uncharted Genre: the dissert. … the doctor of philosophy: specialty slavic languages and literatures*, Alberta–Edmonton 2011.

Lìteraturoznavča enciklopedìâ: u 2 t., avt.-uklad. Û. Kovalìv, VC „Akademìâ", Kïïv 2007, T. 1.

Lutava S., *Leksiko-semantične pole lokusìv sučasnoï ukraïns'koï lìteraturnoï movi*, dis. … kand. fìlol. nauk: spec. 10.01.01., Vìnnicâ 2019.

Malanûk Ê., *Narisi z ìstorìï našoï kul'turi*, AT „Oberegi", Kïïv 1992.

Naênko M., *Hudožnâ lìteratura Ukraïni. Vìd mìfìv do modernoï real'nostì*, VD „Prosvìta", Kïïv 2012.

Novinki. Pravda. Pis'mo lìteraturno-polìtične, L'vìv 1875, nr VIII.

Ogìênko Ì., *Dohristiâns'kì vìruvannâ ukraïns'kogo narodu*, uorâd. M. Timošik, Naša kul'tura ì nauka, Kïïv 2016.

Paharenko V., *Ukraïns'ka poetika: pìdručnik*, Vìdlunnâ-plûs, Čerkasi 2009.

Plav`ûk V., *Pripovìdki abo ukraïns'ko-narodna fìlosofìâ, Asocìacìâ ukraïns'kih pìonerìv Al'berti*. (1946), Edmonton 1998.

„Pekel'nij Marko". Ukraïns'ka lìteratura XVIII st. Poetičnì tvori, dramatičnì tvori, prozovì tvori, Naukova dumka, Kïïv1983, http://litopys.org.ua/old18/old18_23.htm#sat6 [dostęp: 10.02.2022].

Storoženko A., *Marko Proklâtij: poèma na maloros. âzyke iz predanij i poverij Zaporožskoj stariny: s portretom avtora*, predisl. red., izdat. V. Belogo, Tip. L. Nitče…, Odessa 1879, T. VII.

Storoženko O., *Marko Proklâtij: vibranì tvori*, Znannâ, Kïïv 2014.

Ukraïns'ka klasična lìteratura. Mìstika ta žahi, BAO, Donec'k 2009.

Ukraïns'kij lìngvìstičnij portal. Elektronne vidannâ „Slovniki Ukraïni", https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/dictua.aspx [dostęp: 10.02.2022].
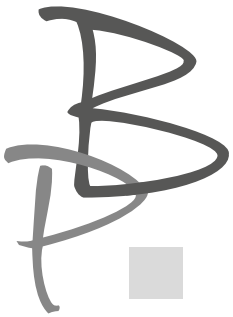
Franko Ì., *Do K. O. Bìlilovs'kogo* [w:] *Zìbrannâ tvorìv u 50 tomah, Naukova dumka*, Kïïv 1986, T. 50.